

КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ ЯК СКЛАДОВА МЕДІАГРАМОТНОСТІ ОСІБ СТАРШОГО ВІКУ В УМОВАХ ВІЙНИ

CRITICAL THINKING AS A COMPONENT OF MEDIA LITERACY FOR ELDERLY PEOPLE IN WAR CONDITIONS

У статті люди старшого віку, які постраждали від війни, розглядаються як особливо вразлива категорія населення. Також зазначено, що ця вікова категорія населення найбільш схильна до впливу російської дезінформації та пропаганди. Медіаграмотність, складовою якої є розуміння та критичне осмислення інформації, розглянуто як нагальну компетентність осіб старшого віку в аспекті мінімізації деструктивного впливу медіа. В свою чергу, критичне мислення представлено як «м'яку» навичку вищого рівня з сильним цифровим компонентом, що сприяє більш безпечному та кориснішому використанню інформаційно-комунікаційних технологій. В цьому аспекті виокремлено напрями вдосконалення політики щодо цифрових навичок, зокрема її спрямування на людей похилого віку як конкретну цільову групу і розширення навчання відповідним навичкам у спеціальних форматах.

Визначено особливості і проблеми людей похилого віку в умовах війни, наслідки яких можуть спричинити підрив їх фізіологічної і психологічної стійкості, призвести до пригнічених або стурбованих станів, які заважають виконувати звичайні повсякденні завдання та обмежують готовність до опору. Наголошено увагу на нагальності збереження і формування критичного мислення, медіаграмотності і медіаосвіти в таких ситуаціях, які дають можливість отримати знання про способи впливу ЗМІ на свідомість аудиторії, сформувати у громадян похилого віку практичні вміння орієнтуватися у новому мультимедійному просторі та навички оцінки медійного процесу, культуру споживання медійного продукту. Здійснено огляд певних практик у цьому аспекті, зокрема розглянуто рекомендації, які надаються гуманітарними організаціями щодо підтримки людей старшого віку, допомоги їм впоратися з тривожністю під час війни і водночас сприяти формуванню критичного мислення та стійкості. Проаналізовано деякі ініціативи на локальному рівні щодо формування критичного мислення і підвищення рівня медіаграмотності людей поважного віку.

Ключові слова: безпека, війна, критичне мислення, медіаграмотність, люди поваж-

ного / похилого / старшого віку, вразливі категорії населення.

The article defines elderly people affected by the war as a particularly vulnerable category of the population. It is noted that the relevant age category of the population is most susceptible to the influence of Russian disinformation and propaganda. Media literacy, a component of which is the critical interpretation of information, is considered as an urgent competence of the elderly people in the aspect of minimizing the destructive media influence. In turn, critical thinking is presented as a soft higher-level skill with a strong digital component, which contributes to safer and more useful use of information and communication technologies. In this aspect, directions for improving the digital skills policy are highlighted, in particular, its targeting of the elderly people as a specific target group and the expansion of training in relevant skills in special formats.

The peculiarities and problems of the elderly people in war conditions are identified, the consequences of which can cause an undermining of their physiological and psychological stability, lead to depressed or anxious states that prevent them from performing ordinary everyday tasks and limit their readiness for resistance. Emphasis is placed on the urgency of preserving and forming critical thinking, media literacy and media education in such situations, which provide an opportunity to gain knowledge about the methods of mass media influence on the consciousness of the audience, to form practical skills for elderly citizens to navigate in the new multimedia space and skills to evaluate the media process, consumer culture media product. A review of certain practices in this aspect was carried out, in particular, the recommendations provided by humanitarian organizations regarding the support of older people, helping them cope with anxiety during wartime and at the same time promoting the formation of critical thinking and resilience were considered. Some initiatives at the local level to develop critical thinking and improve the level of media literacy of elderly people are analysed.

Key words: security, war, critical thinking, media literacy, elderly people, vulnerable population categories.

УДК 159.955.1:316.343-054.5]:
[351.862.4:342.78](477.521.6)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/64.1.34>

Курило В.С.,

докт. пед. наук, професор,
дійсний член Національної академії
педагогічних наук України,
перший проректор
Державного закладу
«Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»

Степаненко В.І.,

докт. пед. наук, доцент,
професор кафедри соціальної роботи
та педагогіки вищої школи
Волинського національного
університету імені Лесі Українки

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Люди віком понад 60 років становлять 23% населення України [12]. За даними ООН після повномасштабного російського вторгнення в Україну близько третини цивільних осіб, убитих у перший рік війни, були старше 60 років (дані містять інформацію про випадки, коли вік жертви було відомо, реальна кількість жертв значно вища) [16]. Російське вторгнення в Україну має руйнівний вплив на цивільних будь-якого віку, зокрема існує особлива загроза безпеці людей похилого віку через

вразливість цієї категорії населення [12]. Частка людей похилого віку (60 років і старше) в Україні, постраждалих від війни і віднесених до категорії особливо вразливих, на сьогоднішній день складає 30% [9]. Населення старшого віку найчастіше згадується як група ризику, найбільш схильна до впливу російської дезінформації та пропаганди [15], що актуалізує потребу формування у них критичного мислення і підвищення рівня медіаграмотності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування критичного мислення

і підвищення рівня медіаграмотності людей похилого / поважного / старшого віку на сьогоднішній день є малодослідженою і характеризується наявністю в Україні незначного доробку наукових досліджень і практик. На думку Н. Карпчук, медіаграмотність, складовою якої є розуміння та критичне осмислення різноманітних аспектів медіа і медіа-контенту, повинна бути основною компетентністю не лише молодого покоління, але й дорослих, людей похилого віку, батьків, учителів, фахівців у сфері медіа, зокрема коли це стосується чинників зменшення деструктивного впливу медіа [3]. Аналогічних поглядів щодо потреби у навчанні медіаграмотності людей похилого віку дотримується Є. Магда [11].

Національний фонд стратегічних досліджень (НІСД), вивчаючи міжнародний досвід щодо медіаграмотності окремих цільових груп і можливостей його впровадження в Україні, наголошує на тому, що якість та масштаби впливу фейкових новин істотно відрізняються для різних цільових груп, які можуть бути сегментовані як за соціальним становищем, так і за віком, і зосереджує увагу на потребі забезпечення навичками медіаграмотності осіб старшого віку [7]. Проаналізувавши дослідження А. Guess, J. Nagler, J. Tucker щодо проблеми і предикторів поширення фейкових новин у Facebook серед різних вікових категорій населення в США [17], НІСД наведено статистичні дані, які свідчать, що в середньому, американські користувачі Facebook старше 65 років поширюють у сім разів більше публікацій з видань із фейковими новинами порівняно з молодими людьми віком 18–29 років та удвічі більше фейків порівняно з людьми віком від 45 до 65 років [7].

В Україні за результатами Всеукраїнського соціологічного опитування стосовно користування засобами масової інформації, медіаграмотності населення і російської пропаганди, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) у лютому 2019 р. на замовлення ГО «Детектор Медіа», особи у віці 40–69 років (34%), а також 70 років і старше (47–51%) менш упевнені у своїй здатності відрізнити фейки порівняно з категорією осіб у віці до 40 років (59–62%) [2]. Результати комплексного дослідження КМІС, яке проводилося на замовлення Громадянської мережі «ОПОРА» у 2022 році, засвідчили, що самооцінка здатності відрізнити якісну інформацію від дезінформації та фейків (відповіді «так») в осіб віком 40–49 і 50–59 років склала 38%; 60–69 років – 41%; 70+ років – 37% [1].

В свою чергу, Р. Черниш зазначає, що маніпулятивному впливу внаслідок публікації фейкових новин люди похилого віку (65+) піддаються більше. Зокрема, зазначена категорія громадян у чотири рази вірогідніше повірить та перерепостить неправдиву інформацію [13].

У Звіті про вимірювання інформаційного суспільства 2018 (Measuring the Information Society Report 2018) виокремлюються напрями вдосконалення політики щодо цифрових навичок, зокрема її спрямування на конкретні цільові групи і розширення навчання відповідним навичкам. Серед уразливих груп населення, яким потрібні спеціальні формати навчання, виокремлено людей похилого віку. Також акцентовано увагу на зростанні потреби у «м'яких» навичках. Зокрема, критичне мислення розглядається як навичка вищого рівня з сильним цифровим компонентом, що сприяє більш безпечному та кориснішому використанню ІКТ [18].

Останнім часом в Україні з'являються деякі проєкти, орієнтовані на підвищення рівня медіаграмотності серед осіб похилого віку. В Аналітичному звіті України щодо картування сфери медіаграмотності 2021 зазначено, що люди похилого віку/пенсіонери як цільова аудиторія проєктів із медіаграмотності були ідентифіковані 32% організацій, які взяли участь в опитуванні. Однак, якщо в опитуванні третина організацій вказали, відповідну цільову аудиторію, то стейкхолдери (включно з представниками НУО, що працюють у сфері медіаграмотності) під час інтер'ю зазначали, що згадана група є найбільш неохопленою проєктами з медіаграмотності [4]. Також у межах проєктів почали розвиватися локальні практики щодо формування в осіб старшого віку критичного мислення і підвищення рівня медіаграмотності [6; 14].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз досліджень показав, що програми з медіаграмотності і розвитку навичок критичного мислення в Україні здебільшого орієнтовані на здобувачів закладів загальної середньої та вищої освіти і розвиваються за відповідної допомоги державних структур. Медіаграмотність окремих категорій громадян, зокрема людей старшого віку залишається складним питанням, яке не має загально визнаного шляху вирішення [7] і потребує застосування спеціальних підходів навчання з урахуванням особливостей, проблем і потреб цієї вікової категорії населення.

Мета статті – визначити особливості критичного мислення як складової медіаграмотності осіб старшого віку в умовах війни та проаналізувати деякі практики щодо його формування у відповідній категорії громадян.

Публікація містить результати досліджень, проведених за грантової підтримки Національного фонду досліджень України за проєктом 2021.01/0021 «Формування критичного мислення громадян як чинник безпеки в умовах збройного насилля та інформаційної агресії на Сході України».

Виклад основного матеріалу. Обмежена готовність українського суспільства у 2014 р. до

опору комплексним інформаційним операціям стала одним із потужних інструментів російської військової агресії [7]. Зокрема, це стосується людей старшого віку, оскільки в Україні в умовах війни вони становлять диспропорційно великий відсоток від цивільних, які лишаються в зонах активних бойових дій. І навіть якщо людям похилого віку вдається переміститися, вони також стикаються зі значними викликами [12]. За даними Держкомстату України, шоста частина осіб похилого віку є самотніми. Майже половина з них потребує допомоги у повсякденному житті [5]. Серед людей похилого віку більше, ніж серед інших груп, поширені інвалідності [12]. У людей старшого віку наслідки є більш безпосередніми та негативними через зниження фізіологічної стійкості – здатності організму протистояти і пристосовуватися до несприятливих умов [5]. Війна також вплинула на психічне здоров'я людей похилого віку. За даними ОГП ВООЗ на момент проведення оцінки 13,9% домогосподарств повідомили, що принаймні один із членів домогосподарства був занадто пригнічений або стурбований, щоб виконувати свої звичайні повсякденні справи (20% респондентів були віком 60 років і старше) [9].

Збереження і формування критичного мислення, медіаграмотність і медіаосвіта в такій ситуації набувають все більшого значення, оскільки вони надають знання про способи впливу ЗМІ на свідомість аудиторії, формують у громадян похилого віку практичні вміння орієнтуватися у новому мультимедійному просторі та навички оцінки медійного процесу, культуру споживання медійного продукту [12].

Розглянемо певні практики, які сприяють формуванню критичного мислення і медіаграмотності громадян старшого віку в умовах війни. З початку війни гуманітарні організації та агентства ООН надають підтримку цивільним особам, зокрема людям похилого віку. Так, щоб допомогти людям похилого віку впоратися з тривожністю під час війни і водночас сприяти формуванню у них критичного мислення та стійкості, надаються такі рекомендації:

- заохочувати близьких цих людей до спілкування;
- здійснювати підтримку постійного зв'язку з людьми старшого віку;
- проговорювати з людьми похилого віку план, послідовність, чіткість дій у разі складних ситуацій;
- вибирати правильну інформацію для сприйняття новин;
- порадити надійні джерела новин, які доступні людям похилого віку і допомагатимуть розширити їхнє уявлення про ситуацію [5].

За результатами дослідження щодо впливу війни на людей у період після 2022 року щодо доступу до інтернету та цифрових послуг частка

осіб старшого віку як користувачів інтернетом склала 56% [9].

В Опитуванні USAID-Internews 2022 р. щодо споживання медіа зафіксовано покращення доступу та особливості отримання новин від українських джерел окремими категоріями населення. Так, для осіб похилого віку, які залишилися на тимчасово окупованих територіях, де здійснюється активна російська пропаганда і маніпулятивний вплив, існує нагальна необхідність використання сервісу VPN, який допомагає обходити блокування українських сайтів та українського контенту, а також відчувати себе у більшій безпеці за умов пошуку і споживання новин. Молодші і грамотні у цифровому плані люди допомагають особам старшого віку, однак вони все одно потребують інструкцій і рекомендацій стосовно того, який саме додаток VPN обрати (безкоштовність, можливість справлятися з блокуванням, достатня швидкість роботи додатків тощо). Зазначено, що такі інструкції були б корисними у вигляді відео на YouTube або тренінгів у Zoom з реальними людьми. Крім того, актуальною для населення старшого віку вважається можливість отримувати новини від українських джерел на радіо. Налаштування такого каналу отримання інформації виглядає для респондентів реалістичнішим та безпечнішим (пошук частот, які неможливо перехопити та заблокувати) [8].

Прикладом локальної практики може слугувати ініціатива Полтавської обласної громадської організації «Твій Світ» та територіального центру соціального обслуговування Гребінківської громади у рамках проєкту «Гуманітарна та психологічна допомога постраждалим від нацизму у воєнний час, їх соціалізація в нових умовах життя територіальних громад Лубенського та Миргородського районів Полтавської області», який здійснюється за підтримки Німецького фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» у рамках програми «Ми поруч!». Організаторами було проведено навчальні зустрічі з людьми похилого віку щодо медіагігієни під час війни у форматі жвавого обговорення, практичних вправ та чаювання. До проведення занять були залучені фахівці з числа медіапедагогів і психологів. Особливість полягає в тому, що результат таких зустрічей спрямовано не тільки на підвищення рівня медіаграмотності, а й на поліпшення емоційного та психологічного стану. Також організаторами надано рекомендації щодо того, як говорити з людьми похилого віку на тему медіаграмотності:

- для забезпечення потреби спілкування варто організувати різні читання, популярні серед людей старшого віку
- створити брошури або буклети з порадами щодо медіагігієни, разом їх читати та поширювати серед аудиторії;

– консолідувати спільні зусилля закладів соціального захисту і громадських організацій, що працюють з людьми похилого віку, щоб захистити їх від дезінформації і маніпуляцій [6].

Ще одним прикладом локальної практики є проєкт «Медіаосвіта та критичне мислення для людей поважного віку» ГО «Вік щастя» (м. Кропивницький Кіровоградської обл.). Допмагаючи людям поважного віку протидіяти впливу інформаційної пропаганди, відповідною організацією для представників громадських об'єднань та державних установ (бібліотек, територіальних центрів) було розроблено тренінг «Медіаосвіта та критичне мислення для людей поважного віку (у тому числі ВПО)». Темати для обговорення стали: «Як захистити себе від впливу неякісної інформації?», «Як визначити, чи достовірна інформація?», «Що означає слово «фейк»?», «Що таке інформаційна бульбашка?», «Які є принципи критичного мислення?», «Чим відрізняється факт від новини?». В межах проєкту учасниками, партнерами, громадами здійснювався обмін досвідом, було представлено відповідні кейси, результати роботи [14].

Особливе місце у допомозі громадянам різних вікових груп населення стає медіаграмотними займають бібліотеки. Так, наведемо приклад роботи Рівненської ОУНБ з посиленням цифровим компонентом. Медіаграмотність розглядається як громадянська компетенція, особливо важлива в Україні, але яка, на жаль, стала полем для інформаційних війн та пропагандистських кампаній. На базі бібліотеки для дорослих користувачів проводяться тренінги з медіаграмотності, які навчають на рівні споживача відрізнити фейки від фактів і мислити критично. Результати моніторингу бібліотечних послуг для сприяння цифровізації громад регіону, проведених у 2020 р. Рівненською ОУНБ, дозволили виокремити труднощі, які виникають при організації навчання для людей поважного віку з освоєння цифрових технологій:

- недостатня кількість ПК та застаріла техніка;
- недостатня швидкість або тимчасова відсутність інтернет-з'єднання;
- подолання психологічного бар'єру, упевненість щодо освоєння цифрових технологій користувачів старшого віку;
- складнощі в комунікації з користувачами старшого віку, повільне сприйняття та засвоєння матеріалу;
- різний рівень підготовки користувачів, відповідно, труднощі в організації групових занять [10].

Це підтверджує важливість дослідження потреб громади регіону в освоєнні цифрових технологій, урахування особливостей формування критичного мислення і навчання медіаграмотності осіб похилого віку.

Висновки. Отже, медіаграмотність, складовою якої є критичне мислення, в умовах війни постає

нагальною компетентністю людей старшого віку, яка забезпечує мінімізацію деструктивного впливу медіа, сприяє безпеці відповідної категорії населення в інформаційному просторі, їх фізіологічній і психологічній стійкості. Збереженню і формуванню критичного мислення, підвищенню рівня медіаграмотності людей похилого віку сприяють міжнародні і локальні ініціативи, спрямовані на забезпечення громадян похилого віку знаннями щодо способів впливу ЗМІ на свідомість аудиторії, формування у них практичних вмій орієнтуватися в мультимедійному просторі, навичок оцінки медійного процесу та культури споживання медійного продукту. Однак здебільшого такі практики не є системними для цієї вікової категорії населення. В умовах війни існує нагальна потреба в розширенні відповідних ініціатив, зокрема посиленні цифрового компонента, з урахуванням особливостей, труднощів і потреб користувачів старшого віку, що окреслює перспективи подальших розвідок.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Грушевський А. Динаміка самооцінки українцями можливості відрізнити якісну інформацію від дезінформації та фейків. Пресреліз. Київський міжнародний інститут соціології, 2023. URL: <http://surl.li/mrgii> (дата звернення: 18.10.2023).
2. Джерела інформації, медіаграмотність і російська пропаганда: результати Всеукраїнського опитування громадської думки. Аналітичний звіт. Київський міжнародний інститут соціології, 2019. 75 с. URL: <http://surl.li/tpqsf> (дата звернення: 18.10.2023).
3. Карпчук Н. Медіа як невоєнний метод впливу в гібридній війні. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2018. № 2 (4). С. 41–49. DOI: <https://doi.org/10.29038/2524-2679-2018-02-41-49>
4. Картування сфери медіаграмотності в Грузії, Латвії, Молдові та Україні. Україна. Аналітичний звіт 2021. URL: <http://surl.li/jmgtw> (дата звернення: 20.10.2023).
5. Мартинова Л. Тривожність під час війни: підтримка літніх людей за кризових обставин. *НЕЙПОНЕWS*. 2023. № 1. URL: <http://surl.li/mprnb> (дата звернення: 23.10.2023).
6. На Полтавщині людям похилого віку розповіли про медіа гігієну під час війни / Громадський простір. 2023. URL: <http://surl.li/mrqew> (дата звернення: 18.10.2023).
7. Національний фонд стратегічних досліджень. Міжнародний досвід впровадження медіаграмотності для окремих цільових груп: можливості для України. 2019. URL: <http://surl.li/mpmbt> (дата звернення: 08.10.2023).
8. Опитування USAID-Internews щодо споживання медіа «Українські медіа, ставлення та довіра у 2022 р.»». InMind, 2022. 102 с. URL: <http://surl.li/fgspb> (дата звернення: 08.10.2023).
9. Оцінка впливу війни на людей. Україна. 2023. URL: <http://surl.li/mouwq> (дата звернення: 22.10.2023).
10. Посилення спроможності публічних бібліотек в контексті цифровізації суспільства: матеріали

круглого столу (м. Рівне, 23 верес. 2020 р.) / Рівнен. обл. універс. наук. б-ка, Рівнен. обл. від-ня Укр. бібл. асоц.; уклад.: Н. П. Волян ; наук. ред.: О. Л. Промська. Рівне, 2020. 44 с. URL: <http://libr.rv.ua/data/library/img/175.pdf> (дата звернення: 22.10.2023).

11. Толокольнікова К. Потрібно навчати медіаграмотності людей похилого віку – Євген Магда. MediaSapiens. 2018. URL: <http://surl.li/mprtq> (дата звернення: 24.10.2023).

12. «У мене був дім»: люди похилого віку в Україні та їхній досвід війни, переміщення і доступу до житла. Amnesty International. 2022. 22 с. URL: <http://surl.li/mpqmh> (дата звернення: 08.10.2023).

13. Черниш Р.Ф. Фейк як один із інструментів негативного впливу на національну безпеку України в умовах ведення гібридної війни. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 109–114. DOI: 10.36695/2219-5521.2.2019.19

14. Фундація підтримки осіб старшого віку «Вік щастя». URL: <http://surl.li/mpsds> (дата звернення: 23.10.2023).

15. Damarad V., Yelisyeu A. Disinformation Resilience in Central and Eastern Europe. Kyiv, 2018. URL: <https://prismua.org/dri/> (Last accessed: 20.10.2023).

16. Farge E., Richardson A. Older people account for a third of Ukraine's war victims – UN. Reuters. 2023. URL: <http://surl.li/mpqjz> (Last accessed: 21.10.2023).

17. Guess A., Nagler J., Tucker J. Less than you think: Prevalence and predictors of fake news dissemination on Facebook. *Science Advances*. 2019. Vol. 5. Issue 1: eaau4586. DOI: 10.1126/sciadv.aau4586

18. Measuring the Information Society Report 2018. Vol. 1. Geneva: International Telecommunication Union, 2018. 190 p. URL: <http://surl.li/mposz> (Last accessed: 21.10.2023).